

УДК 342.7

Дяченко Сергій Вікторович –

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту права
Університету державної фіскальної служби України

Serhii V. Diachenko –

candidate of juridical sciences, associate professor,
assistant professor of civil law and procedure,
Education and Research Institute of Law,
University of the State Fiscal Service of Ukraine
(31 Universytetska Street, Irpin, 08200, Ukraine)

Дунай Валерія Олександрівна –

студентка
навчально-наукового інституту права
Університету державної фіскальної служби України

Valeriia O. Dunai –

student of
Education and Research Institute of Law,
University of the State Fiscal Service of Ukraine

Змитрович Діана Ігорівна –

студентка
навчально-наукового інституту права
Університету державної фіскальної служби України

Diana I. Zmytrovych –

student of
Education and Research Institute of Law,
University of the State Fiscal Service of Ukraine

Принцип пропорційності: нормативне закріплення, практичний аспект та інтеграційна вимога сьогодення

В статті здійснюється дослідження принципу пропорційності як концептуальної засади цивільного судочинства. Розглядається питання нормативно-правового закріплення, особливостей та застосування даного принципу з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини. Береться до уваги історичний аспект розвитку та думки вчених стосовно його ототожнення з іншими термінами, але однаковим значенням. Також принцип пропорційності в даному контексті розглядається з урахуванням досвіду зарубіжних країн та пояснюється однією з вимог інтеграційного процесу України до ЄС.

Ключові слова: принцип пропорційності, Європейський суд з прав людини, Хартія основних прав Європейського Союзу, Угода про асоціацію України з Європейським Союзом, стандарти ЄС, співмірвання приватних та публічних інтересів.

В статье совершается исследование принципа пропорциональности как концептуального принципа гражданского судопроизводства. Рассматривается вопрос нормативно-правового закрепления, особенностей и применения данного принципа с учетом судебной практики Европейского

суда по правам человека. Принимается во внимание исторический аспект развития и мыслей ученых относительно его отождествления с другими терминами, но одинаковым значением. Также принцип пропорциональности в данном контексте рассматривается с учетом опыта зарубежных стран и объясняется одним из требований интеграционного процесса Украины в ЕС.

Ключевые слова: принцип пропорциональности, Европейский суд по правам человека, Хартия основных прав Европейского Союза, Соглашении о ассоциации Украины с Европейским Союзом, стандарты ЕС, соотношение частных и публичных интересов.

S.V. Diachenko, V.O. Dunai, D.I. Zmyrovych Principle of Proportionality: Regulation, Practical Aspect and Integrating Requirements of Today

The article examines the principle of proportionality as a conceptual basis for civil justice. The issue of regulatory support, the specifics of the said principle and the application of the principle of proportionality, taking into account the case law of the European Court of Human Rights, are considered. The relevance and inconsistency of the topic under consideration, based on the research materials of leading scientists, is determined. Components of the stated principle are analyzed with indication their characteristic features. The historical aspect of the development of this principle and the views of scholars with regard to its identification with other terms but of equal importance shall be taken into account. Also, the principle of proportionality in this context is considered in the light of the experience of foreign countries and is explained by one of the requirements of the integration process of Ukraine to the EU. It provides for an effective mechanism for the judicial protection of the subjective rights and interests of the subjects, which has been reflected in the implementation of such a general principle of justice as proportionality.

Enshrining of this principle in the Criminal Procedure Code of Ukraine allowed to make another step to the integration of the European Union. At the same time, it ensured an effective mechanism for the protection of the persons' subjective rights and interests and approximate national legislation to the standards of the European Union.

During consideration of future development and legal opinion on civil proceedings it is necessary to search for a proper model of civil proceedings, to ground its basic features, effective constructions for procedural activity of the court and parties to the case.

Keywords: principle of proportionality, European Court of Human Rights, Charter of Fundamental Rights of the European Union, Agreement on Association of Ukraine with the European Union, EU standards, reconciliation of private and public interests.

Постановка проблеми. На сьогодні ключовими засадами для здійснення справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення справ є остаточне розуміння принципу пропорційності в цивільному судочинстві. Принципи права в загальному розумінні визначають головні ознаки та напрями розвитку правової системи в цілому. Слід зазначити, що проблема застосування принципів на всіх стадіях цивільного процесу є досить актуальною та суперечливою. Відповідно до вдосконалення нормативно-правової бази, що знайшло своє відображення в прийнятті нової редакції Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), законотворцем було вперше закріплено принцип пропорційності. Даний постулат є новелою для цивільного процесуального права, який потребує більш повного осмислення й

дослідження та становить одну з вимог наближення національного законодавства до стандартів ЄС. Тим самим, постає за мету зробити крок вперед до інтеграційних процесів та до більш ефективного судового захисту суб'єктивних прав та інтересів осіб. Розвиток міжгалузевого інституту принципів судочинства як суттєвої детермінанти, що впливає на модель українського цивільного судочинства відбувається і на сучасному етапі його розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Принцип пропорційності викликає значний науковий інтерес серед українських та зарубіжних науковців, таких як Г. Гаджиев, С. Дегтярьов, І. Ізарова, Р. Майданик, С. Погребняк, В. Тертишник, Б. Тоцький, Т. Фуфалько, І. Ярошенко та ін. Тлумачення та обґрунтування даного питання знайшло своє відображення в наукових працях наступних вчених, таких як:

Савченко С., Погребняк С., Ізарова І., Жаровська І., Шевчук С., Євтошук Ю., Комарова Т. Все ж таки принцип пропорційності становить значний науковий інтерес для юридичної науки. В значній мірі пропорційність аналізується у контексті теорії права та приватного права. Деякі аспекти пропорційності у цивільному судочинстві розглядали Дегтярьов С., Ізарова І., Комаров В., Ярошенко І та інші.

Невирішені раніше проблеми. Виходячи з дослідження даної теми, треба перш за все звернути увагу на невіршені раніше проблемні питання, які становлять загальне матеріальне та процесуальне розуміння принципу пропорційності. Нещодавнє закріплення зазначеного принципу в ЦПК України все ще викликає дискусійні питання щодо його тлумачення та застосування на практиці, а також щодо його ототожнення з іншими подібними за змістом принципами.

Мета. Головною метою дослідження виступають питання щодо нормативного закріплення принципу пропорційності в цивільному законодавстві України, його практичний аспект застосування та аналіз стандартів та норм, які становлять інтеграційну вимогу сьогодення для України.

Виклад основного матеріалу. В загальному розумінні принципи – це об'єктивні властиві праву відправні начала, незаперечні вимоги (позитивні зобов'язання), які ставляться до учасників суспільних відносин із метою гармонічного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів [1].

Відповідно до ст. 2 ЦПК України однією з основних засад цивільного судочинства є пропорційність, що визначається як загальноправовий принцип. В його основу покладена думка, що загальний інтерес, на який посилається держава, не може бути таким, що придушує свободу окремої особи [2]. Проте, якщо обмеження все ж таки знаходять своє відображення в процесі вирішення конкретної справи, вони мають бути істотними, а засоби їх досягнення обґрунтованими. Воно можливе лише тоді, коли це дійсно необхідно, і тільки в такому обсязі, в якому її (держави) заходи будуть співмірними з поставленою метою [3].

На рівні Основного закону нашої держави, Конституції України, принцип пропорційності відображено в положеннях ст. 34

(право на свободу думки і слова), ст. 35 (право на свободу світогляду і віросповідання), ст. 39 (право збиратися мирно, проводити збори, мітинги), згідно з якими права та свободи людини і громадянина можуть бути обмежені законом тільки тією мірою, якою це необхідно в таких конституційно значимих цілях, як захист основ конституційного устрою (національної безпеки та громадянського порядку), моральності, захисту прав і свобод інших людей [4].

Даний принцип вже давно став одним з головних елементів «розумного» функціонування суспільства. Вперше цей принцип мав своє відображення ще за часів існування цивілізації шумерів, пізніше дані положення було закріплено в Законах Хаммурапі. Також згадку про пропорційність можна знайти у джерелах давньоримського права (Закони XII таблиць), де зазначалося, що борги померлого безпосередньо розділяються між його спадкоємцями пропорційно до отриманих ними частин спадку [5].

Деякі з науковців ототожнюють принцип пропорційності з іншими термінами. Наприклад, Бернгард Шлоер вважає синонімами адекватність, необхідність та доцільність, сприймаючи дані вислови як «вихідний пункт для вчинення всіх заходів з боку держави» [6]. Р. Майданик зазначає, що українським аналогом принципу пропорційності є співмірність, що визначена в праві Європейського Союзу [7].

Таким чином, при здійсненні провадження у справі принцип пропорційності враховує наступні складові:

- співмірювання приватних та публічних інтересів, що проявляється в забезпеченні балансу між суб'єктами цивільного процесу;
- врахування особливостей предмета спору та складності справи;
- визначення ціни позову;
- значення розгляду справи для сторін, а також розрахунок судових витрат [2].

Доречно розглянути реалізацію принципу пропорційності через практичний аспект. Співмірювання приватних та публічних інтересів відображено в Ухвалі Верховного Суду від 31 серпня 2018 року у справі № 813/179/18, де зазначено, що право на суд, одним з аспектів якого є право доступу до суду, не є абсолютним і

може підлягати дозволеням за змістом обмеженням, а також має бути обґрунтована пропорційність між застосованими засобами та поставленою метою [8].

Також яскравим прикладом реалізації даного принципу є Рішення Конституційного суду України від 06.06.2019 № 3-р/2019, в якому наголошується: «Будь-які обмеження права на свободу об'єднання, у тому числі покладання на громадян додаткових обов'язків у зв'язку з реалізацією цього конституційного права, повинні встановлюватися законом, переслідувати одну чи кілька легітимних цілей, а також повинні бути потрібними у демократичному суспільстві, тобто обумовленими «нагальною суспільною потребою», відповідати принципу пропорційності» [9].

Тобто, ми можемо стверджувати, що даний принцип розглядається як вимога, що забезпечує порядок розгляду справи і ґрунтується на конституційних засадах і верховенстві права, виходячи з основоположного пріоритету держави – захисту прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина. Це має надзвичайно важливе значення для вдосконалення системи судового захисту прав, оскільки дозволяє знайти розумний баланс між публічними та приватними інтересів.

Принцип пропорційності становить значний науковий інтерес для юридичної науки. В значній мірі пропорційність аналізується у контексті теорії права та приватного права. Слід зауважити, що в науці цивільного процесуального права ученими принцип пропорційності розглядався насамперед як принцип міжнародного права, який сформульований практикою Європейського суду з прав людини.

Серед основних засад (принципів) цивільного судочинства, яких налічується 12, все ж таки визначальним є принцип пропорційності, який у процесі розгляду цивільних справ має застосовуватися судом з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини.

Під час дослідження правомірності обмежень прав людини Європейський суд з прав людини застосовує так званий тест на пропорційність, що включає декілька складників, зокрема з'ясування того, чи передбачені законом обмеження прав людини, що відбулися; якою

була мета обмеження відповідних прав; чи була встановлена мета обмеження прав людини легітимною; чи були застосовані обмеження співмірні із такою метою; чи не порушився за таких обставин баланс приватних інтересів конкретної особи та загального публічного інтересу [10].

Показовим щодо зазначеного є справа «Жовнер проти України». Справу було порушено на підставі заяви проти України (N 56848/00), з якою громадянка цієї держави, пані Ганна Олексіївна Жовнер, звернулася до Суду 29 грудня 1999 року відповідно до статті 34 Конвенції про захист прав людини та основних свобод. Заявниця скаржилася на невиконання рішення Конотопського міського суду від 1 квітня 1998 року, що визнає за нею право на надбавку за вислугу років.

Показовим у цій відстрочці було те, що вона не містила жодного точного строку виконання рішення суду, внаслідок чого воно залишалось невиконаним вже протягом шести років. Для заявниці не було жодної гарантії, що воно буде виконаним у найближчому майбутньому. Оскільки рішення суду набрало законної сили, то в розумінні міжнародних документів (ст. 1 Першого Протоколу) воно стало «майном», де заборона виконувати рішення суду можна розглянути як втручання в її права на майно. Виходячи з цього і навіть якщо припустити, що втручання держави у право заявниці на виконання норм щодо її майна буде засноване на законі і служити правомірній меті, ЄСПЛ вважає, що була порушена точна рівновага між вимогами загального інтересу спільноти і вимогами охорони права заявниці на її майно і що заявниця зазнала і продовжує нести особливий та непомірний тягар [11].

В іншій справі – справі «Фрессоз та Руа проти Франції» – ЄСПЛ зазначив, що «необхідність» будь-якого обмеження здійснення свободи вираження поглядів має бути обґрунтована з усією переконливістю. Звичайно, насамперед національна влада має оцінити, чи існує «нагальна суспільна необхідність», що виправдовує таке обмеження, і тут вона користується певною свободою розсуду [12].

Також показовою є справа «Ляшко проти України». Справу було порушено за заявою (N 21040/02) проти України, поданою до Суду відповідно до ст. 34 Конвенції про захист прав

людини і основоположних свобод громадянином України паном Олегом Валерійовичем Ляшком 18 квітня 2002 року [13].

У справі «Ляшко проти України» було вказано, що суд повинен перевірити, чи було втручання виправданим та необхідним у демократичному суспільстві, та, зокрема, чи було воно пропорційним, і чи були причини, надані національними органами влади на його виправдання, важливими та достатніми. Тобто, дана вимога принципу пропорційності пов'язується із окресленням судом такої процедури розгляду цивільної справи, яка б враховувала розумний баланс між публічним та приватним інтересом, завдання цивільного судочинства, ціну позову, складність справи, її значення для сторін, розмір судових витрат тощо. Очевидно, що використання принципу пропорційності має місце там, де є можливість застосування судового розсуду, тобто коли суддя буде визначати самостійно умови, строки та послідовність тої чи іншої процесуальної дії, вирішуючи ті або інші процесуальні питання в процесі розгляду цивільної справи

У зв'язку з підписанням Угоди про асоціацію України з Європейським Союзом в 2014 році та набрання нею чинності з 1 вересня 2017 року одним з ключових питань, щодо реформування законодавства України було внесення суттєвих змін у цивільне процесуальне законодавство з зазначенням тим положень, на яких базується європейська система цивільного судочинства. Дана вимога повинна була спровадити наступні наслідки:

1. Перш за все забезпечення ефективний механізм судового захисту суб'єктивних прав та інтересів суб'єктів, даний захист мав своє відображення в втіленні такого загального принципу судочинства як пропорційність.

2. По-друге наблизити національне законодавство України до стандартів та норм Європейського Союзу [14].

Отже, прослідкуємо порядок становлення принципу пропорційності в законодавстві ЄС та визначимо яким чином він знайшов своє відображення та закріплення в ЦПК України. Без сумніву можна стверджувати, що закріплення даного принципу в праві ЄС відбувалося під впливом практики Європейського Суду з прав людини, який здійснює контроль за дотриманням прав і свобод людини та громадянина,

закріплених в Європейській конвенції з прав людини. Не має єдиної думки, щодо розуміння того, законодавство якої країни остаточно вплинуло закріплення принципу пропорційності у законодавство ЄС та подальший його розвиток і уніфікацію до країн-членів ЄС. Існує багато думок, які мають своє переконливе обґрунтування, одні вчені вважають, що такий процес пов'язаний з правом Німеччини [15]. До сьогоденного часу даний принцип в Німеччині ще остаточно не знайшов свого нормативного закріплення в Основному законі країни, хоча й вважається конституційним. Підтвердженням цього є рішення Конституційного суду ФРН ще у 1965 році, який вивів його із принципу правової держави. В даному рішенні зазначалось, що: «У Федеральній Республіці Німеччина принцип пропорційності є неписаним конституційним принципом. Він походить з принципу верховенства права і з природи основних прав, оскільки вони відображають загальне право на свободу громадянина від держави, які можуть бути обмеженими державними органами тільки у випадку переслідування абсолютно необхідного публічного інтересу» [16]. Стосовно цього дискусійного питання свою думку висловлюють й сучасні українські вчені, які вважають, що принцип пропорційності не є похідним від принципу верховенства права, а є його елементом.

Наразі, даний принцип має своє закріплення у ст. 5 Договору Європейського Союзу від 13.12.2007 р., де зазначається, що повноваження Співдружності здійснюється у відповідності з принципами субсидіарності і пропорційності та в п. 1 ст. 52 Хартії основних прав Європейського Союзу, як засіб захисту прав людини від не виправданих обмежень [17,18].

Висновки. Отже, виходячи з вищесказаного можна зробити наступний висновок, що принцип пропорційності має своє історичне значення, яке є важливим для його сучасного розуміння. Закріплення даного принципу в новій редакції ЦПК України дало змогу зробити ще один крок вперед до інтеграції в Європейський Союз. Тим самим, це забезпечило ефективний механізм судового захисту суб'єктивних прав та інтересів осіб, а також наблизити національне законодавство до стандартів ЄС.

Під час розгляду в ретроспективі розвитку законодавства і правової думки про цивільне судочинство очевидною стає необхідність нового пошуку належної моделі цивільного судочинства, обґрунтування її базисних характеристик, ефективних конструкцій процесуальної діяльності суду й осіб, які беруть участь у справі.

Сучасний розвиток національного цивільного законодавства європейських країн говорить нам про те, що вплив цієї сфери регулювання має невід'ємний зв'язок з процесами інтернаціоналізації. Даний процес

прямо та побічно має відношення до гармонізації нашого українського законодавства до законодавства європейських країн, де головним пріоритетом виступають стандарти справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду справ в цивільному судочинстві. В даному випадку особлива увага приділяється принципу пропорційності який необхідно розуміти та застосовувати з урахуванням європейського досвіду.

Список використаних джерел:

1. Сидорчук В.О., Дяченко С.В. Верховенство права: науковий погляд, нормативне закріплення, судова практика. *Юридичний бюлетень*. 2018. Випуск 6. С. 71-77.
2. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV: за станом на 19 жовтня 2019 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 19.10.2019).
3. Козюбра М. І. Верховенство права – основоположний принцип правової і політичної систем України / Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Х., 2008. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. С. 148–173.
4. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 19.10.2019).
5. Убрамик Ю.Р., Дяченко С.В. Особливості принципу пропорційності: історія та практика. *Право і суспільство*. 2018. № 6 частина 2. С. 29-34.
6. Шлоер Б. Принцип адекватності в європейському та українському публічному праві. *Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним та європейським правом*. 2005. Вип. 4. С. 5-14.
7. Майданик Р. Принцип пропорційності (співрозмірності) в цивільному праві України: поняття, межі, умови застосування. *Юридична Україна*. 2009. № 11. С. 47–55.
8. Ухвала Верховного Суду від 31 серпня 2018 року у справі № 813/179/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76221555> (дата звернення: 19.10.2019).
9. Рішення Конституційного суду України від 06.06.2019 № 3-р/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-19> (дата звернення: 19.10.2019).
10. Погребняк С. Принцип пропорційності у судовій діяльності. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 2. С. 49-50.
11. Рішення ЄСПЛ «Жовнер проти України» від 29 червня 2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_221 (дата звернення: 19.10.2019).
12. Рішення ЄСПЛ «Фрессоз та Руар проти Франції» від 21 січня 1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_361 (дата звернення: 19.10.2019).
13. Рішення ЄСПЛ «Ляшко проти України» від 10 серпня 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_275 (дата звернення: 19.10.2019).
14. Євтошук Ю.О. Принцип пропорційності у практиці судів загальної юрисдикції. *Право і суспільство*. 2015. № 4. Частина 3. С. 12.
15. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні: монографія. К.: Реферат, 2007. 640 с.
16. Євтошук Ю. Принцип пропорційності у практиці Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 1. С. 90-101.

17. Договір про Європейський Союз. Міжнародний документ від 07.02.1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_029 (дата звернення: 27.10.2019).
18. Хартія основних прав Європейського Союзу. Міжнародний документ від 07.12.2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524 (дата звернення: 27.10.2019).

References:

1. Sydoruk V.O., Diachenko S.V. Verkhovenstvo prava: naukovyi pohliad, normatyvne zakriplennia, sudova praktyka. *Yurydychnyi biuleten*. 2018. Vypusk 6. S. 71-77.
2. Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 18.03.2004 r. № 1618-IV: za stanom na 19 zhovtnia 2019 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (data zvernennia: 19.10.2019).
3. Koziubra M. I. Verkhovenstvo prava □ osnovopolozhnyi pryntsyv pravovoi i politychnoi system Ukrainy / Pravova systema Ukrainy: istoriia, stan ta perspektyvy: u 5 t. Kh., 2008. T. 1: Metodolohichni ta istoriko-teoretychni problemy formuvannia i rozvytku pravovoi systemy Ukrainy / za zah. red. M. V. Tsvika, O. V. Petryshyna. S. 148–173.
4. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr> (data zvernennia: 19.10.2019).
5. Ubramyk Yu.R., Diachenko S.V. Osoblyvosti pryntsyvu proportsiinosti: istoriia ta praktyka. *Pravo i suspilstvo*. 2018. № 6 chastyna 2. S. 29-34.
6. Shloer B. Pryntsyv adekvatnosti v yevropeiskomu ta ukrainskomu publichnomu pravi. *Problemy harmonizatsii zakonodavstva Ukrainy z mizhnarodnym ta yevropeiskym pravom*. 2005. Vyp. 4. S. 5-14.
7. Maidanyk R. Pryntsyv proportsiinosti (spivrozmirnosti) v tsyvilnomu pravi Ukrainy: poniattia, mezhi, umovy zastosuvannia. *Yurydychna Ukraina*. 2009. № 11. S. 47–55.
8. Ukhvala Verkhovnoho Sudu vid 31 serpnia 2018 roku u spravi № 813/179/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76221555> (data zvernennia: 19.10.2019).
9. Rishennia Konstytutsiinoho sudu Ukrainy vid 06.06.2019 № 3-r/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-19> (data zvernennia: 19.10.2019).
10. Pohrebniak S. Pryntsyv proportsiinosti u sudovii diialnosti. *Filosofia prava i zahalna teoriia prava*. 2012. № 2. S. 49-50.
11. Rishennia YeSPL “Zhovner proty Ukrainy” vid 29 chervnia 2004 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_221 (data zvernennia: 19.10.2019).
12. Rishennia YeSPL “Fressoz ta Ruar proty Frantsii” vid 21 sichnia 1999 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_361 (data zvernennia: 19.10.2019).
13. Rishennia YeSPL “Liashko proty Ukrainy” vid 10 serpnia 2006 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_275 (data zvernennia: 19.10.2019).
14. Yevtoshuk Yu.O. Pryntsyv proportsiinosti u praktytsi sudiv zahalnoi yurysdyksii. *Pravo i suspilstvo*. 2015. № 4. Chastyna 3. S. 12.
15. Shevchuk S. Sudova pravotvorchist: svitovyi dosvid i perspektyvy v Ukraini: monohrafiia. K.: Referat, 2007. 640 c.
16. Yevtoshuk Yu. Pryntsyv proportsiinosti u praktytsi Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy. *Visnyk Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy*. 2011. № 1. S. 90-101.
17. Dohovir pro Yevropeyskyi Soiuz. Mizhnarodnyi dokument vid 07.02.1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_029 (data zvernennia: 27.10.2019).
18. Khartiia osnovnykh prav Yevropeiskoho Soiuzu. Mizhnarodnyi dokument vid 07.12.2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524 (data zvernennia: 27.10.2019).